

A LEHETETLEN IGÉZETE

Töréspontok és visszatérések a pszichoanalitikus diskurzusban

Csabai Márta

„A »visszatérés« az a sajátos belső jegyekkel rendelkező mozgás, amely éppen a diszkurzivitás megalapozását jellemzi. [...] Ami a megalapozás aktusát illeti, ezt belső lényegéből kifolyólag nem lehet elfelejteni. Az a mód viszont, ahogyan megnyilvánul, és mindaz, ami belőle származik, egyben eltéréseket teremt és el is kendőzi ezeket.”¹

A kerek évfordulók, a naptár által jelzett korszakváltások – különösen az olyan kivételesek, mint egy új évezred beköszönte – mágiusnosztalgikus hatása alól valószínűleg senki nem tudja magát teljesen kivonni, s így van ez a tudományokkal is.² Különösen jellemző ez a pszichoanalízisre, melynek egyik középponti fogalma épp az emlékezés, a múltidézés és az azt hordozó, rekonstruáló narratívum. A pszichoanalízis esetében a század- és ezredforduló ezen túl is különös jelentőséggel bír, hiszen születésének tényét és körülményeit, sőt főbb koncepcióit egyaránt jelentősen befolyásolták a 19. és 20. század fordulójának tár-

¹ Michel Foucault: Mi a szerző? In: Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen, 1999. 134.

² A tudományokban ezt jelzi az eredetkérdésekkel, azaz az élet, az univerzum stb. keletkezésének problémáival, vagy a másik oldalon a szétbomlással, a természet pusztulásával, a társadalom „végével” foglalkozó publikációk iránti rendkívüli érdeklődés.

sadalmi és politikai eseményei. Bár története során számos átalakuláson ment keresztül, kimondva-kimondatlanul mindig belengte egyfajta „századfordulós” íz, az el- és visszavágyódás, az ismerős ismeretlenhez, a kezdetekhez, a fantáziabeli aranykorhoz való visszatérés reményének légköre.

A kezdetekhez való visszatérés igényét azonban nem csupán a dátumokhoz kapcsolódó (szám)misztikus érzéseink hívják elő, hanem szükségszerűen adódik magából a pszichoanalízis természetéből is. Itt nem csak a fent említett „múltidéző” funkcióra kell gondolnunk, hanem arra a Michel Foucault által megfogalmazott gondolatra, hogy a pszichoanalízis egyfajta diszkurzivitásnak tekinthető, melynek létét, fejlődését épp az alapító szöveghez való visszatérés állandó szükséglete szavatolja. Ezzel kapcsolatban azonban azt is megemlíti Foucault, hogy ahhoz, hogy visszatérésre legyen szükség, előbb valamit el kell felejteni, valamit, amit aztán újra aktualizálunk, elhelyezve az általánosítás, az alkalmazás és a transzformáció új – diszkurzív – területein. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a bűvös dátumhoz, az új évezredhez közeledve, vagy oda épp átlépve, számos olyan publikáció és szakmai rendezvény készült, szerveződött, melyek a „szokásos” visszatérési aktusoknál komolyabb intenzitással fordulnak az elveszett-elfelejtett dolgok felé. Hazai példákat említve, ide sorolható már a címében nosztalgikus „Elveszett gyermekkor” című konferenciasorozat, a magyar pszichoanalízis születésével és atyjának – sőt sokak szerint „anyjának” – Ferenczi Sándornak a személyével és munkásságával kapcsolatos rendkívüli, szinte kultikus érdeklődés, és a pszichoanalízis státusával foglalkozó nemzetközi vitákra reagáló – szintén sokatmondó című – „Temetni és/vagy dicsérni Freudot” szimpózium.

Melyek is tehát azok az elfelejtett dolgok, amelyek elkendőződtek, elrejtőztek az „alapító szöveg” réseiben, repedéseiben, amelyek nem hagynak bennünket nyugodni, amelyek megakadályozzák, hogy a részproblémák megoldottságának kellemes érzésével foglalkozzunk újabb kérdésekkel? Első megközelítésben azt mondhatnánk, hogy mindazokról a kérdésekről lehet szó, amelyekkel Freud maga nem, vagy keveset foglalkozott, így „kimaradtak” az alapító szövegből. Ha végigkövetjük a pszichoanalízis posztfreudiánus fejlődését, láthatjuk, hogy az elmúlt több mint hat évtizedben jelentős erőfeszítések történtek arra, hogy a pszichoanalitikus teória és praxis betöltse ezt a szövegben keletkezett, üres teret.

Az utóbbi néhány évtizedben a pszichoanalitikusok – mind a pszichoterápiás gyakorlattal, mind az elméleti kérdésekkel foglalkozó szakemberek – figyelmének középpontjában elsősorban a szelf, a tárgykapcsolatok, a szubjektivitás és a jelentés kérdései álltak. Különösen kiemelt hangsúlyt kaptak ezen belül a preödipális korszak, az anya–gyermek kapcsolat problémái. Ha ez utóbbit vesszük alapul, joggal mondhatjuk, hogy nem más történt-történik, mint folyamatos és intenzív visszatérés az „üres térhez”, egyre mélyebb, alapvetőbb, „ősibb” struktúrák és folyamatok feltárása. Elég csak azokra a csecsemőmegfigyelésekre és korai kötődés vizsgálatokra gondolni, amelyek nyomán napjainkban óriási számú empirikus beszámoló készül, s amelyek mind a legkorábbi kezdetek, „eredetkérdések” szintjén próbálják megragadni a személyiség (fejlődésének) lényegét. Ezeknek a háttérben – még ha szerzőik nem teszik is ezt mindig nyilvánvalóvá – szinte kivétel nélkül a pszichoanalízis tárgykapcsolati (főként angolszász, részben pedig budapesti) iskolájának hagyományai állnak. A preödipális korú gyermekek – és az őket gondozó anyák – tudattalan fantáziáival kapcsolatos, Melanie Klein munkásságára épülő megközelítéshez való „visszatérés” sajátos, néhol jungiánus hatásokkal keveredő példajaként említhetjük azokat a kísérleteket, amelyek az anya–gyermek kapcsolat pszichológiai jellemzőit a preödipális szinten is jelentősen visszanyúlva, a születés előtti, prenatális korban próbálják tetten érni és leírni. A preödipális kérdések jelenvalóságát tükrözik a klinikai beszámolók is, ahol a tárgykapcsolatok, a pregenitális fixációk, a narcisztikus problémák és a borderline patológia kérdései uralkodnak.

A fentiekből úgy tűnik, hogy manapság igen ritkán fekszenek a díványra a „klasszikus”, Freud-korabeliekhez hasonló neurotikusok. Sokak szerint azért, mert jelentős változásokon ment át maga a neurózis is, és a jelen kor, (a jelen századforduló?) problémái tükröződnek a páciensek tüneteiben. Ezek pedig sok szakember szerint „mélyebb”, „ősibb” struktúrákat és olyan problémákat reprezentálnak, ahol nincs határozott elkülönülés a szubjektum vagy a szelf és a tárgyak között. Létezne tehát a lelki jelenségeknek és az azok patológiás megnyilvánulásaiból felépülő betegségeknek egyfajta, akár történelmi korszakokhoz is kapcsolható fejlődési hierarchiája, netán evolúciója? Ha a szó eredeti értelmében vett evolúcióra gondolunk, akkor egy paradoxonnal találjuk magunkat szemközt a betegségek és a mögöttük meghúzódó patológia tekintetében. Olyan paradoxonnal, amely egyáltalán nem csak a

jelen kor problémája. Ezt tanúsítja, hogy például Ferenczi Sándor is megfogalmazta egy hetven évvel ezelőtt született írásában: „*Úgy tűnik*, mintha a civilizáció fejlődésével a neurózis egyre civilizáltabb és felnőttébb lenne. Én azonban azt hiszem, hogy ha eléggé türelmesek, kitartóak, sőt szilárdan eltökéltek vagyunk, a tisztán intrapszichés mechanizmusokat a gyermekkori trauma szintjére redukálhatjuk.”³ Egyre civilizáltabb(nak tűnő) betegségek épülnek tehát egyre korábbi gyermekkori, „civilizálatlan” traumákra? A kérdésnek többféle megoldása is kínálkozik. Az egyik az, amiben talán maga Ferenczi is bízott, és amit sok mai pszichoanalitikus is képvisel: minél mélyebb, „gyermekibb” szinten oldjuk meg a problémákat, annál „felnőttebb” lesz a tünet, a betegség, majd maga a beteg. A másik megoldás – melynek szintén vannak hívei, főként a pszichoanalízis hermeneutikai olvasata mellett voksolók között – az lenne, hogy nem kell szoros kauzális összefüggéseket keresnünk a tünet súlyossága és a „mögötte” meghúzódó probléma mélysége között, hiszen az újra- és újrarekonstruált emléknymok és narratívumok egymásra épülő interpretációi soha nem érhetik el, csak közelíteni próbálják a – dialogikus – igazságot.

A kérdésben való állásfoglalást és a lelki működések patológiás vonatkozásainak kérdését egy időre félretéve, vissza kell térnünk ahhoz a tételhez, amely szerint a pszichoanalízis különböző korszakai – s azok központi témái – nem csupán a filozófia és eszmetörténet fejlődésére, hanem az adott kor társadalmi és tudományos problémáira is reflektálnak. Napjainkban mindezek közül kiemelkednek az emberi létezés és önazonosságot a legalapvetőbb szinten érintő kérdések: a születés, a halál és az emberi test technikai, mesterséges szinten való manipulációjának problémái (klónozás, lombikbébi, szervátültetés, eutanázia stb.). Ezek, és a korábban már említett „nagy” tudományos és társadalmi problémák jelenléte szükségszerűen magukkal hozzák az „eredetkérdések” iránti fokozott érdeklődést. Logikusnak tűnik tehát, hogy ezért jelenik meg a preödipális problémák kiemelt hangsúlya a pszichoanalitikus irodalomban is.

Megelégedhetnénk eme magyarázattal, ha nem éreznénk hirtelen valamiféle bizonytalanságot, furcsa feszültséget, amit talán éppen a válaszuk réseiben, repedéseiben meghúzódó hiány hoz létre. Térjünk te-

³ Ferenczi Sándor: *Felnőttek „gyermekanalízise”*. In: Ferenczi Sándor: *Technikai írások. (1921–33)*. Animula, Budapest, 1997. 100.

hát vissza itt és most, a jelen szövegben egy „eredeti” gondolathoz, mégpedig a Michel Foucault által mondottakhoz. Foucault szerint a tudománynak vagy a diszkurzivitásnak kell az alapító művek koordináta-rendszerébe rendeződnie, s nem fordítva. Ennek megfelelően a visszatérés mindig *kifejezetten a szövegben foglalt dolgokhoz* való visszatérést jelent. Ilyen értelemben tehát a fenti magyarázat, azaz az adott kor problémáinak és pszichoanalitikus témáinak egyszerű megfeleltetése nem tekinthető elégségesnek.

Melyek lennének tehát azok a problémák *magában a freudi szövegben*, amelyeknek rései máig sem töltődtek fel kielégítő magyarázatokkal, ezért elfelejtődtek vagy elfelejtődni látszanak, s így újra és újra visszatérésre késztetnek bennünket? A válasz megtalálásában nem más, mint maga az „alapító szöveg” szerzője segít bennünket, méghozzá igen nagyvonalúan, hiszen művei között találunk olyat, amely rögtön címében jelzi a hiányosságot, a töredezettséget: „Egy hisztéria-analízis töredéke”. A tanulmány bevezetőjében számos bekezdés foglalkozik a szöveg – a módszer, az elmélet – hiányosságaival, s érezzük, hogy Freudot nem nyugtatja meg saját mentegetőzése: „Tekintettel analitikus eredményeim hiányosságaira, nincs más lehetőségem, mint hogy kövessem azon kutatók példáját, akik már attól is boldogok, ha hosszú nyugvásukból végül napvilágra tudják hozni a felbecsülhetetlen értékű, ám hiányos régiségek maradványait.”⁴

A szóban forgó tanulmány, a Dóra-*eset* valóban felbecsülhetetlen értékű felismerések emblematikus hordozója. Elég csupán a konkrét szöveghez való visszatérések – könyvek, tanulmányok, filmek, előadások, kurzusok – rendkívüli számára gondolni, s igazolva látjuk, hogy olyan diszkurzív csomópontról van szó, amely folyamatosan fogva tart bennünket. Talán Foucault-nak van igaza: mindig visszatérünk hozzá, mert hiányos, töredezett. De *valóban* hiányos? Valóban van még megfejtésre váró, releváns üzenete a Dóra-*eset* (és a klasszikus pszichoanalízis) kulcsfogalmainak, a hisztériának, a (női) szexualitásnak és – a Freud-tanulmányban leírt, de meg nem nevezett – Ödipusz-komplexusnak? Ha a pszichoanalízis fentebb bemutatott főbb jelenkori trendjeire gondolunk, azt kell mondanunk, hogy nincs. Nem csupán a preödipális korszak, az „elveszett gyermekkor” kutatásának dominanciája miatt, ha-

⁴ Sigmund Freud: Egy hisztéria-analízis töredéke. In: Sigmund Freud: *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 15.

nem azért sincs, mert például a (klasszikus) hisztéria tüneti képe fokozatosan eltűnt, majd kitörlődött a diagnosztikus rendszerekből is, a (női) szexualitás problémájának tanulmányozása a feminista mozgalmak, majd a nőtudományok privilégiuma lett, az ödipális (és kasztrációs) komplexusról pedig „bebizonyosodott”, hogy nem elfogadható magyarázat a nemi különbségek kialakulásának leírására.

Ha azonban ismét a szöveghez – ha nem is az alapító diskurzushoz, hanem a másik, a jelen századforduló jelentősebb pszichoanalitikus folyóirataihoz – fordulunk, azt látjuk, hogy bár csak bűvópataként a főáram mellett, de mégis megjelennek a hisztéria és a szexualitás témakörével kapcsolatos írások. Mint a bűvópatak a felszín alatt, a talaj réseiben, repedéseiben rejtőzve, majd váratlanul, mindig más helyen előbukkanva, úgy tűnnek elő a vezető analitikus folyóiratokban is azok a tanulmányok, viták, amelyek makacsul visszatérnek az elfeledettnek hitt kérdésekhez.

Az alábbiakban két olyan idői csomópontot kívánok bemutatni, melyek újfent láthatóvá tették a pszichoanalitikus talaj, az alapító szöveg töredezettségét, s a hisztériához, a szexualitáshoz és az ödipális kérdésekhez való visszatérés szükségességére hívták fel a figyelmet. A közelebbivel kezdve, az egyik idői csomópont az 1990-es évek második fele volt. Két bűvös dátum is segítette ekkor a felszín alatt bujkáló víz előtörését: a harmadik évezred közeledte és a pszichoanalízis születésének századik évfordulója. Elemzésem egyik kiindulópontja az André Greentől származó, a szexualitás problémájával foglalkozó, nagy hatású tanulmány – vitairat –, mely „Van-e keresnivalója a szexualitásnak a pszichoanalízisben?” címmel jelent meg az *International Journal of Psychoanalysis* 1995-ös évfolyamában, egyéb évfordulós aktualitással is rendelkezik.⁵ Green Freudra emlékező, születésnap előadása volt ez a szöveg, amelyet az évben olvasott fel az Anna Freud Központban, Londonban. Születésnap, méghozzá „centenárium” a két másik tanulmány is, amelyeket szintén a múlt század 90-es éveinek végéről választottam a hisztériával kapcsolatosan: Henrika C. Halberstadt-Freud írása a pszichoanalízis száz évét mutatja be a hisztéria történetén keresztül, míg Nitzá Yarom arra tesz kísérletet, hogy egyfajta holisztikus struktúrában, mátrixban helyezze el a hisztériát, ahol egyaránt helye van az ödipális

⁵ Green, André: Has Sexuality Anything to Do With Psychoanalysis? *International Journal of Psycho-Analysis*, 1995, 76:871–883

és preödipális megközelítéseknek.⁶ Ezeket, és a témában született, a századvégi csomópont körül sűrűsödő más írásokat össze kívánom kapcsolni egy másik diszkurzív sűrűsödéssel, nagyobb „visszatérési aktuális”; ez pedig az 1970-es éveket jellemezte. 1973 júliusában, a Párizsban rendezett Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson szerveztek egy szimpóziumot a hisztériával kapcsolatosan, ahol a kor számos kiemelkedő pszichoanalitikus szakembere vett részt. Jean Laplanche-nak a szimpóziumról szóló összefoglalója az *International Journal of Psychoanalysis* 1974-es számában jelent meg, s e tanulmány maga is számos későbbi visszatérés célpontja lett.⁷ Ezen időponthoz igen közel, 1976-ban jelent meg a *Journal of American Psychoanalysis* különszáma a női szexualitásról, amely egyszerre tér vissza a 20-as évek Freud–Jones-vitájának főbb kérdéseihez és reflektál a szexualitás terén a 60-as évek társadalompolitikai mozgalmai és a modern feminizmus hatására végbe ment változásokra. Tegyük hozzá: a „mainstream” pszichoanalitikus folyóiratok történetében ez volt az első – és máig utolsó – vállalkozás a női szexualitással kapcsolatos álláspontok összefoglalására.

Az Ödipusz- és kasztrációs komplexussal kapcsolatos írások, viták szórványosabban, kevésbé sűrűsödve jelentek meg az utóbbi évtizedek pszichoanalitikus folyóirataiban. A probléma azonban újra és újra felbukkan – kevésbé explicit módon, néha rejtetten, elkendőzötten, mint a Dóra-tanulmányban is – a szexualitással és hisztériával kapcsolatos írásokban. Mégis találunk – némiképp talán a számmisztika bővületének engedve – az 1970-es és 90-es évek „számítási középpontjában” egy diszkurzív csomópontot, az Amerikai Pszichoanalitikus Társaság 1983-as szimpóziumát, mely kiindulópontként kapcsolódva Bennett Simon közölt „Még mindig a pszichoanalízis sarokköve az Ödipusz-komplexus?” címmel nagyvívű összefoglaló tanulmányt a *Journal of American Psychoanalysis* hasábjain.⁸

⁶ Halberstadt-Freud, Henrika, C.: Studies On Hysteria One Hundred Years On: A Century of Psychoanalysis. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1996, 77:983–996; Yarom, Nitzá: A Matrix of Hysteria. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1997, 78:1119–1134.

⁷ Laplanche, Jean: Panel on „Hysteria Today”. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1974, 55:459–469.

⁸ Simon, Bennett: Is the Oedipus-Complex Still the Cornerstone of Psychoanalysis? Three Obstacles to the Answering the Question. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 1991, 39:641–668.

A csomópontok felvázolása után nézzük magát a diskurzust és az azt reprezentáló szövegeket. „Diskurzus-analízisem” három lépésből áll, mely lépések egyrészt a három problémát, az alapító szöveg főbb töréspontjait – a hisztéria, a szexualitás és az Ödipusz-komplexus témáit – jelzik, másrészt pedig azokat a főbb motívumokat, vágyakat, amelyek a korábbi és jelenkori szerzőket vezérelték/vezérlik a pszichoanalitikus „igazság” feltárásában. Az elemzést – a pszichoanalízis hagyományaihoz híven – a felszíni jelenségekkel, a tünetekkel, tehát a hisztéria problémájával kezdem.

A betegség feltárása és létrehozása

„... új tárgyak kínálkoznak fel az orvosi tudás számára, mihelyt a megismerő alany újraszervezi és módosítja önmagát, új módon kezd működni. Tehát nem a betegség felfogása változott meg előbb, aztán pedig fölismerésének módja: nem is a jelzőrendszer módosult, majd az elmélet, hanem az egész együtt, mélyebben pedig a betegség viszonya e tekintethez, amely számára feltárul, és amelyet ugyanakkor létrehoz.”⁹

Az 1973-as párizsi szimpóziumon két fő kérdés körvonalazódott, sűrűsödött, és alapvetően ezekhez térnek vissza a 1990-es években született tanulmányok szerzői is. Az egyik a hisztéria tüneti képével, a másik pedig a szexualitás, illetve az ödipális versus preödipális eredet szerepével foglalkozott. A vitafórum egyik legfőbb üzenete – s ezt erősítik a húsz évvel későbbi írások és a klinikai tapasztalatok is –, hogy ma korántsem ugyanazokkal a tüneti manifesztációkkal találkozunk, mint a pszichoanalízis kezdeti időszakában. A klinikai kép változásáért a vita néhány – a freudi vonalat követő résztvevője, így főként David Beres és Alfredo Nammum – a társadalmi szokások változásait, s magukat az analitikusokat teszik felelőssé, akik „elhanyagolják a pszichoanalízis eredeti tárgyát, a neurózisokat”. A páciensek pedig az orvos, a terapeut-

⁹ Michel Foucault: A klinikai orvoslás születése. In: Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Budapest, 2000, 200.

ta, a társadalom elvárásai szerint „alakítják” tüneteiket. Mindezek következtében vették át a konverzió helyét a különböző fóbiás mechanizmusok, amelyek inkább tűnnek karaktervonásoknak mint neurózisnak. Ezen szerzők szerint Freud idejében egyszerűen azért öltötte szomatikus betegség képét a hisztéria, mert akkor az organikus kórképek voltak a figyelem középpontjában. Ma pedig az alkalmazkodási nehézségek, az élethelyzeti vagy egzisztenciális stressz az, aminek jelzéseit érzékenyebben tudja dekódolni az orvostudomány. Ehhez kapcsolódva Jean Laplanche megjegyzi, hogy ma másképp zajlik maga a tünetek számbavétele is, mint fél vagy egy évszázaddal korábban. Ha a mai analitikusok is a Freud korabeli neurológiai miliőben, ugyanazon szisztéma szerint vizsgálódnának, könnyen megtalálnák ugyanazokat a tüneteket. Laplanche szerint nem csupán azért nem keressük a konverzió objektívációit, mert más képünk van a hisztériáról, hanem mert magáról a testről való felfogásunk változott meg.

Mégsem tűnt hát el a hisztéria, csupán elrejtőzött volna a Másik, az orvos, az analitikus, a társadalom szeme elől? Csupán a tüneti kép változott, vagy a „mögötte” lévő pszichopatológiai folyamatok is? Mindkét kérdéssel kapcsolatban napjainkig húzódik a bizonytalanságérzés. A másodikkal kapcsolatosan ugyan már az 1973-as szimpóziumon megfogalmazódott egy pregnáns álláspont, azonban ennek sem sikerült megszüntetnie a hiányt, a diskurzus töredezettségét. Ezen megközelítés szerint – amelyet leginkább a kleiniánus vonalhoz tartozó pszichoanalitikusok vallanak magukénak –, a szexuális ösztön és annak elfojtása (tehát a hisztériás tünet) háttérben alapvetőbb, súlyosabb konfliktus áll. Ez azt jelenti, hogy a hisztéria nem más, mint a pszichózis és a személyiség teljes dezintegrációja elleni védekezés. A hisztéria deszexualizálásáról van szó ebben a megközelítésben, amely a konfliktusok másodlagos, arteficiális, defenzív szexualizálását feltételezi a szexualitás etiológiai szerepe helyett. Ezen értelmezés szerint tehát maguk a konfliktusok inkább az egyén túléléséhez és nem a vágyaihoz kapcsolódnak.

Mint ismeretes, a hisztéria preödipális elméletének útját Melanie Klein primitív ödipális formációkkal kapcsolatos koncepciója jelölte ki. Az elmélet szerint az apának egészséges vagy patogén szerepe van a paranoid-szkizoid pozíció anya–gyermek diádjában. A patogén hatások olyan fokú szorongáshoz vezethetnek, ami az én teljes összeomlását jelenti, és ez ellen jelent védekezést a hisztéria. Ennek bizonyítékául említi például az 1973-as vita egyik résztvevője, a kleiniánus Herbert Ro-

senfeld, hogy a konverziós tünetek hipnózissal való „eltávolítása” gyakran pszichotikus tünetek megjelenéséhez vezet. Mindez azt jelenti, hogy a hisztéria, vagy általában a neurózis „fedőrétege” mögött az énfunkciók, a realitáshoz való viszony sérülése rejlik, és ez pszichotikus tünetek formájában manifesztálódhat.

Mégis létezne tehát a tüneteknek egyfajta hierarchiája, rétegzettsége, ahol a „kevésbé súlyosak”, a „felnöttebbek” elfedik a „súlyosabbakat”, a „gyermekibbeket”, mintegy védelmet nyújtva ellenük? Az 1973-as szimpózium számos résztvevője osztotta ezt az álláspontot, annak ellenére, hogy közülük többen nem fogadták el a hisztéria deszexualizálását. Ezen utóbbi nézőpont szerint, melynek egyik fő képviselője André Green volt, a hisztéria célja a súlyos depresszió kivédése, nem pedig – ahogy azt sok tárgyakapcsolati analitikus állítja – az én teljes összeomlása elleni védekezés. A hisztériás elhárítás azt a célt szolgálja, hogy a vágyott tárgy elvesztéséből eredő önleértékelés és depresszió ellen védekezzen a személy. Green szerint mindenképp érvényes az az elképzelés, hogy a hisztéria etiológiájának középpontjában a szexualitás áll. A hisztériás primer, tudattalan fantáziái a szülők első találkozására (mely szexuális jellegű, de az élvezet mozzanata nélkül jelenik meg a fantáziában), és a gyerek anya általi, a szülés utáni „elvesztésére” vonatkoznak. Konfliktusokat okoz még a biszexualitás vágyának elfojtása, azaz a nemek nélküli vagy kétnemű állapot lehetetlenségének elfogadásával kapcsolatos – szexuális természetű – frusztrációk.

Amint a Green-féle megközelítésből is kitűnik, nem csupán a preödipális megközelítések nyilvánvaló hangsúlya van jelen a pszichoanalitikus szakirodalomban, hanem az az igény is, hogy az ödipális és preödipális elméleteket integráló hisztériakoncepciókat hozzunk létre. Ezt képviseli két évtizeddel később Nitzá Yarom is, aki szerint meg kellene tartani a freudi hisztériakoncepció fő elemeit, a szexuális konfliktusokat, az elfojtást és a konverziót, s ezeket integrálni a neokleiniánusok (pl. Bion) elméletének középponti összetevőivel, az Ödipusz-komplexus primitív formáinak elaborációjával és az ödipális háromszög depresszív pozícióban való tárgyalásával. Ezen holisztikus – ideális(?), a határok eltörlése, az egybeolvadás, az „aranykor” után vágyakozó – modell megvalósításának két fő akadályát látja Yarom. Az egyik, hogy a hisztéria elvesztette központi fogalmát, amikor a kasztrációs komplexus megszűnt a nemek különbségének magyarázó elve lenni. Hogy újat találjunk helyébe – mondja –, újra kell értelmeznünk a nemiség kérdéskö-

rét s abban a különböző introjekciók, identifikációk, szelf- és tárgyreprezentációk szerepét.

A másik akadály bizonyos szempontból hasonló szemléleti kérdéseket érint, mint a korábban, a hisztéria tüneti képével kapcsolatosan említett problémák. Yarom szerint a mai terapeuták igen fluensek az anya–gyermek kapcsolat terminológiájában, a primitív védekezési mechanizmusok leírásában, és előszeretettel „ismerik fel” a borderline és narcisztikus kórképeket – még a nyilvánvalóan pszichotikus betegeknél is. Nem tudják azonban ugyanilyen jól kezelni az ödipális fogalmakat. Ezen a ponton meg kell említenünk egy igen fontos párhuzamot. Nem hasonló dolog történt-e Freud – sőt még inkább Charcot – és kortársaik esetében, amikor hajlamosak voltak a hallucináló, ma nyilvánvalóan pszichotikusnak tartott, vagy más, még a korabeli felfogás szerint sem a hisztéria körébe tartozó tüneteket produkáló betegeket is hisztériásnak minősíteni?

Mégis az orvos látásmódja, tudományos meggyőződése hozza létre a tüneteket? Azoknak lenne tehát igazuk, akik azt mondják, hogy a hisztéria nem létezik (nem is létezett) a valóságban, csupán az orvostudomány és a pszichoanalízis bizonytalanságainak projekciójaként, tünete-ként? A pszichoanalitikus szótárt kell hozzáigazítani (újraformálni) a konverziós tünetek és áttételi jelenségek állandó transzformációihoz, amint azt például Nitzs Yarom is javasolja, vagy épp fordítva, a tünetek követik a szótár „javított és bővített” kiadásait?

Az a tény, hogy a pszichiátriai diagnózisokat tartalmazó DSM-ből törölték, az ego-pszichológiában és a tárgykapcsolati elméletekben pedig deszexualizálták a hisztériát, sajátosan tükrözi a problémához és a mögötte meghúzódó – vélt vagy valós – igazsághoz való viszonyunkat. Az első reakciót, a diagnózis kitörlését kézenfekvő módon értelmezhetjük tagadásként, a második, a deszexualizálás aktusa számára pedig az elfojtás elhárító mechanizmusa kínálkozik mint értelmezés. Közismert, hogy a hisztériás a hagyományos definíció szerint „nem tud” valamit, „nem emlékszik” valamire, ami fontos. A kleiniánusok inkább a tagadás elhárító mechanizmusával, a freudiánusok pedig elfojtással magyarázzák ezt a mozzanatot. Ha összevetjük ezt az előző értelmezéssel, közvetlenül adódik a sokak által, évtizedek óta, egyre frusztráltabban ismételt kérdés: ki tagad, ki felejt? Ki „csinálja” a tünetet? A beteg vagy az analitikus? Az orvos/tudomány vagy a kultúra? Végül is hány személyes játék a hisztéria?

Ha elfojtásról és tagadásról beszéltünk, meg kell említenünk, hogy a tudás *versus* nem tudás, hitelesség *versus* hazugság problémái végigkísérték a hisztéria történetét; elég csak a freudi csábításelmélet fordulataira gondolnunk. Amint azt Henrika C. Halberstadt-Freud megjegyzi, bár „senki nem tudja, mit is jelent a hisztéria”, számos, a pszichoanalízis korai története során háttérbe szorult koncepció (így például a trauma és a csábítás) újra előtérbe került az utóbbi évtizedekben. Ilyenek lennének szerinte a poszttraumás stresszbetegség, a gyermekek bántalmazása, a szexuális zaklatás és az incesztus kérdései. Visszatértünk tehát az elfeledetthez? Az alapító diskurzus résein ismét előtör az elhárított tartalom? Ha igen, akkor itt, ezen a ponton kell – André Greenel – kérdeznünk: Van-e keresnivalója a szexualitásnak a pszichoanalízisben?

A nemiség igazságának kimondása

„A háttérben mindig ott volt ez a különös kísérellet: kimondani az igazságot a nemiségről – ez tette lehetővé a félreismeréseket, kitérőket és meneküléseket, ez tette lehetővé a folyamat következményeinek kibomlását.”¹⁰

Green azzal a megállapítással kezdi 1995-ös tanulmányát, hogy a közvetlenül a szexualitásról szóló diskurzus jelentősen csökkent az utóbbi évek klinikai tárgyú szövegeiben, maga a szexualitás témája marginalizálódott és specifikus megközelítésekre korlátozódott. Hozzáteszi, hogy a szexualitás problémái ma nem azonosak a Freud korabeliekkel, majd megkérdezi, hogy vajon akkor is etiológiai faktor lenne-e a szexualitás, ha Freud ma, száz év múltán „fedezné fel” a pszichoanalízist? Eme kérdés megválaszolását Green az olvasóra hagyja, s magunk is így teszünk. Mégpedig azért, mert a válasznál – ha létezik egyáltalán –, pillanatnyilag talán érdekesebbek számunkra a kérdés háttérében feltételezhető motívumok. Elsőként természetesen a kezdetekhez való visszatérés explicit vágya, az az igény, hogy kezdjük újra, olvassuk és ír-

¹⁰ Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest, 1996., 59.

juk újra a történetet, a szexualitás száz évének pszichoanalitikus diskurzusát, mert csak így juthatunk el a címben jelzett kérdésre – Van-e keresnivalója a szexualitásnak a pszichoanalízisben? – adható válaszhoz.

A Green-féle olvasat szerint – amely részben azonos az 1973-as vitából a hisztéria kapcsán idézettel –, azért tűnt el a szexualitás a pszichoanalitikusok érdeklődésének középpontjából, mert „elfedik” a borderline és narcisztikus problémák. Green két – egymással összefüggő – okkal magyarázza ezt a jelenséget. Az egyik a korábban már többször is említett történeti mozzanat, a preödipális megközelítés előtérbe kerülése. A másik ok pedig a tünetek, a pszichopatológiai folyamatok értelmezésének különbözőségéből ered. Green szerint a narcisztikus és borderline kórképekkel foglalkozó tárgykapcsolati analitikusoknak nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni egy, a szexualitás elfojtását, elfedését indokoló pszichodinamikai törvényszerűséget. Ha ugyanis a szexualitás megkapná a páciens lelkében a vágy által kijelölt helyet, a betegnek azzal kellene szembesülnie, hogy a tárgy nem azonos a reá vetített képpel, s ez a frusztrált felismerés a szelf – vagy a tárgy – korlátlan destrukciójához vezetne. A páciens úgy tartja magát távol a totális tárgykapcsolattól és annak veszélyeitől, hogy szabad utat enged bizonyos, látszólag nem genitális természetű elfojtásoknak. Green szerint itt valószínűleg a vágy és a tárggyal való azonosulás konfliktusa, a szexuális élvezet közbeni kontrollvesztés szorongáskeltő volta, a nemek és a generációk különbségének és a másság elfogadásának problémája jelenik meg, s ezek mind a genitalitást érintő kérdések.

Green hozzáteszi, hogy a mai szakemberek főként azért tekintik felszínesnek és elhanyagolhatónak a szexualitás problémáját, mert csupán a megfigyelhető tartományra koncentrálnak – akár a klinikai helyzetben, akár az általa kritizált csecsemőmegfigyelésekben –, holott a lelki történések jelentős része kívül esik a látható téren. Emlékeztet arra, hogy már Freud is hangsúlyozta, hogy maguk a páciensek milyen ritkán utalnak nyíltan szexuális elemekre, ehelyett arra törekcsenek, hogy elkerüljék, átalakítsák, bagatellizálják azokat. Ebből adódóan tehát nem a szexualitás „felszíne” mögött kell a korábbi, mélyebb, súlyosabb problémákat keresni, hanem fel kell ismernünk magának a szexualitásnak a jelentéseit és mélyebb filozófiai tartalmait – mint Freud is tette, aki a szexualitást és a halált tekintette az evolúció két nagy kérdésének.

A szexualitás és halál – élet- és halálöszton – problémája azért is igen fontos a jelen gondolatmenetünk szempontjából, mert ezen a ponton

válnak ketté a pszichoanalízis történetében a neurózisokkal kapcsolatos megközelítések, s részben ez a momentum lesz a nemiséggel való foglalkozás történetének későbbi meghatározója is. Arról a – korábban is jelzett – hasadásról van szó, amelynek irányát a neurózisok freudi és kleini felfogása jelölte ki. Konkrétabban fogalmazva, arról van szó, hogy Freud szerint a neurózisok fő oka szexuális természetű, míg Klein szerint a destruktív funkcióban keresendő. Ebből ered, hogy a Melanie Kleint követő brit pszichoanalitikus iskola tagjai nem, vagy csak keveset foglalkoztak a szexualitás kérdéskörével, érdeklődésük homlokerében a tárgykapcsolatok, a korai kötődés problémái álltak-állnak.

A szexualitás problémája csak az 1960-as években került újra elő az 1920-as években megrekedt Freud–Jones-vita után a pszichoanalízisben, amikor is Jacques Lacan és követői visszakapcsolódtak a vita „freudi” oldalára, a fallikus monizmushoz és a kasztráció középponti jelentőségéhez. Lacan az *Álomfejtés* és a *Mindennapi élet pszichopatológiája* Freudjához tér vissza, a nyelv középponti szerepéhez a pszichoanalízisben. Ahhoz a Freudhoz, aki külön akarta választani a pszichoanalízist a biológiától. Lacan Freud-értelmezése a strukturalista modellben gyökerezik, de ugyanolyan fontos hatással volt munkásságára a francia egzisztencialista hagyomány, az esszencializmus elvetése. Lacan szerint nem létezik a nyelv és a szimbolikus struktúrák előtti esszenciális femininitás vagy maszkulinitás, nincs egy az egybe megfelelés a test és a (női vagy férfi) én konstrukciója között. Igen érdekes megfigyelni, hogy Lacan kritikussai – akik közül sokan korábban hívei voltak, így Luce Irigaray – a Freud–Jones-vita másik oldalán keresik a megoldást: a nyelv, a „törvény” előtti nőiség problémájával foglalkoznak.

Az Egyesült Államokban ugyanekkor épp az ellenkező irányban kezdtek vizsgáldni a szexualitás témakörében: a test és a kognitív folyamatok kerültek a figyelem középpontjába. Ez részben Masters és Johnson a női orgazmus természetével kapcsolatos, mérföldkőnek tekintett munkájának, másrészt pedig a modern feminizmus térhódításának, továbbá az egopszichológia fejlődésének volt a következménye. A *Journal of American Psychoanalysis* 1976-os, a női szexualitással kapcsolatos különszáma részben ezt a fordulatot reprezentálja. Újra előkerülnek itt az 1920-as évek vitájának kulcsfogalmai, így például a péniszirigység problémája. Ugyanezen folyóiratszámban jelenik meg a szexualitással kapcsolatos „negyedik” – a freudi, kleini és lacani teóriáktól egyaránt eltérő – pszichoanalitikus megközelítés a szexualitással kapcsolatosan, és ez

a nemi identitás koncepciója. Ennek fő reprezentánsa Robert Stoller, akinek az alapvető nemi identitással (core gender identity) és az elsődleges nőiséggel kapcsolatos írása jelentősen befolyásolta azokat a későbbi történéseket, amelyek a (női) szexualitás problémáját a pszichoanalízisen kívüli térbe helyezték. Részben ez adott lehetőséget az újonnan alakuló diszciplína, a *gender studies*, a „nemiségtudomány” számára is a térfoglalásra.¹¹ Az amerikai egopszichológusok a nemi identitás létrejöttének folyamatát a férfi vagy női nemhez való tartozás tudatos megéléseként írják le, s megközelítésükben jelentős eltolódás mutatkozik a szexualitástól az énkép, a vágy kérdéseitől pedig a percepció felé. A *Journal of American Psychoanalysis* 1976-os különszáma is a nemi identitás tanulásának e kognitív fejlődési mozzanatát hangsúlyozza.

A 1970-es évek bűvőpatakjai tehát mind közös forrásból, törésponttól, a Freud–Jones-vitából eredeztethetők, s amint láttuk, oda is tértek vissza, hogy aztán újabb irányokat vegyenek, amelyek – mint André Green is jelzi – sok esetben kevésbé kapcsolódnak a klinikai gyakorlathoz, a szexualitás aktuális problémáihoz. A terápiás gyakorlattal, a diagnosztikus klasszifikációkkal való összhang megteremtése azért is nehéz, mert ezek az irányok igen jelentős szemléleti és diszkurzív eltéréseket mutatnak, így nem csupán a hiányok feltárása, hanem alapvetően már az is gondot okoz, hogy magukat a szövegek réseit, repedéseit feltérképezzük. A legpregnánssabb törésvonal talán mégis az angolszász és a francia hagyományra támaszkodó diskurzusok között van. Az előbbieket perspektívája empirikusabb, a biológikumhoz kötöttebb és fő magyarázó elveit a linearitás jellemzi. Az utóbbi, filozofikusabb, ahistorikusabb francia tradícióban nagyobb érdeklődés mutatkozik a szöveg iránt, ami a freudi alapító diskurzushoz való folyamatos visszatérés igénye mentén manifesztálódik. Ennek hátterében pedig az a jelentős, a linearitás elvével szembeállítható megközelítés áll, hogy a lelki fejlődés nem egymásra épülő mozzanatok egymásutánjaként, hanem privilegizált momentumok, fejlődési „csomópontok” szerveződésekként képzel-

¹¹ Itt nem térek ki arra, az egyébként igen érdekes kérdésre, hogy maga a „gender studies” is hogyan tér vissza a pszichoanalízishez, majd Amerikából vissza Európába, a lacani és tárgykapcsolati irányzatokhoz. Vö. Edith Kurzweil: Az amerikai feminizmustól a francia pszichoanalitikus feminizmusig. In: Csabai Márta és Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Budapest, 1997. 63–90.

hető el. Amint azt Dana Breen, a nemiséggel kapcsolatos kortárs – múlt századvégi – pszichoanalitikus megközelítések legkitűnőbb reprezentánsainak szövegeit tartalmazó válogatás szerkesztője írja, maga a freudi elmélet bifokális, egyszerre tartalmazza a fenti megközelítések egyes elemeit.¹² S hogy a repedések, majd a fő törésvonal épp a szexualitás problémája mentén jöttek létre, az adódik magából a szexualitás természetéből, inherens feszültségeiből. Ezért nem meglepő, hogy a későbbi értékelésekben ugyanúgy megjelenik a szexualitással kapcsolatosan (biológiai) determinista nézeteket valló, „hímsoviniszta” Freud, mint a (női) szexualitás liberalizálását jelentősen elősegítő forradalmár.

Arra a kérdésre pedig, hogy van-e keresnivalója a szexualitásnak a pszichoanalízisben, mindenképp igennel válaszolhatunk. Részben azért, mert az utóbbi években egyre több szó esik a klasszikus teóriában kevésbé problematikusnak tartott férfi szexualitás sérülékenységéről; továbbá arról, hogy létezik-e speciális női tapasztalat a hiány átélése mellett, előtt, azon kívül; valamint arról, hogy az anyával való korai kapcsolat valóban „maszkulin” természetű-e vagy a nőiség speciális mozzanataként is értelmezhető. Másrészt pedig azért lehet pozitív a válaszuk, mert a pszichoanalitikus megközelítések fentiekben is jelzett dichotómiáját – „angolszász” versus „francia”, empirista versus hermeneutikai stb. – létrehozó törésvonal, kulturális és tudományos hasadás a pszichoanalízisen belül nem másutt, mint épp a szexualitás témájával kapcsolatosan jött létre. Pontosan ott, ahol az alapító szöveg is töredezetté vált, ott, a hiány üres terében, melynek kitöltésére Freud az Ödipusz-komplexust, ennek „megszüntetve megoldására” pedig a kasztrációs komplexust ajánlotta.

Talán kijelenthető, hogy épp az Ödipusz-komplexus az a pszichoanalitikus fogalom, melyre leginkább jellemző a bűvópatakjelleg, s legalább annyira próbálták a hiány betöltésére használni, mint amennyire maga is a töredezettség, a hiány reprezentánsa. Ebben és sok egyéb értelemben is a pszichoanalízis történetének és a számos pszichoanalízis-felfogásnak a sarokköve, mely a nemiséggel kapcsolatos igazság kimondásának vágyától sebezten vérzett el (kasztrálódott?), s ez a sérülés, hasadás mutatta meg igazi természetét.

¹² Breen, Dana: General Introduction. In: Dana Breen (Ed): *The Gender Conundrum. Contemporary Psychoanalytic Perspectives on Femininity and Masculinity*. Routledge, London and New York, 1993. 1–43.

Elhatolás az üres középig

„A kétségesítés nem az a gondolkodási erőfeszítés, amely arra irányul, hogy tagadja a létezőket vagy az értékeket, hanem az a gesztus, amely visszavezeti mindegyiküket a maga hatáira, ezáltal pedig arra a Határra, ahol az ontológiai döntés beteljesedik: kétségesíteni annyit tesz, mint elhatolni az üres középig, ahol a lét beleütközik saját hatáiraiba, és ahol a határ határozza meg a létet. Itt, a megsértett határon csendül fel a kétségesítés igénye, amelyben a nietzschei számár IÁ-ja visszhang nélkül marad.”¹³

Bár a pszichoanalitikus szóhasználatban korábban is felbukkant és általánossá vált, az „Ödipusz-komplexus” fogalom csak 1910-ben jelenik meg Freud írásaiban.¹⁴ Az első, még személyes említés Laplanche és Pontalis szerint 1897-ben történt, Freudnak egy Fliesshez írott levelében, s a fogalom bűvópatakja ettől kezdve ott csörgedezett az analitikus esetek töredezett felszíne alatt.¹⁵ Az 1910-es első „hivatalos” említés valójában tehát maga is visszatérési aktus volt. Igen érdekes, hogy az Ödipusz-komplexus megoldását jelentő kasztrációs komplexus leírása korábban, már 1908-ban megtörténik,¹⁶ de a kettő összefüggéseit jóval később, 1923-ban ismerteti Freud.¹⁷ Az Ödipusz-komplexus természetét és magának Freudnak a viszonyulását is jelzi, hogy bár „a neurózisok középponti komplexusának” és munkássága egyik fő felfedezésének tekintette, rendszeres ismertetést soha nem adott róla.

Köztudott, hogy a pszichoanalitikus mozgalomban az első nagy viharokat az Ödipusz-komplexus okozta: ennek következtében jöttek létre a

¹³ Michel Foucault: Előszó a határsértéshez. In: Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen, 1999. 76.

¹⁴ Sigmund Freud: A tárgyválasztás egy sajátos típusa férfiaknál. In: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 151–160.

¹⁵ J. Laplanche–J.-B. Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

¹⁶ Sigmund Freud: Gyermekek szexuális elméleteiről. In: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995., 133–149.

¹⁷ Freud, S.: Die Infantile Genitalorganisation, 1923. *GW*, XIII. 294–295.

nagy szakítások Freud és követői – Jung, Adler és mások – között. Amint azt Bennett Simon felveti, a *Totem és tabu*, az Ödipusz-komplexus egyetemlegességéről és az emberiség „ős eredetéről” szóló mű olvasható Freud azzal kapcsolatos víziójaként is, hogy miként fogják őt magát is megölni, majd totemizálni, végül pedig idealizálni hívei.¹⁸ Egy más megközelítésben ez az aktus a diskurzus átírásának, meghatározásának, az *eredet* definiálásának vágyaként is értelmezhető. Eszerint a tanítvány – mint az ödipális konfliktussal küzdő *fiú* – nem akar elválni a szülőjétől, ő maga akar lenni az apa (és anya); nem akar elmozdulni az ödipális színtérről – ő maga akar lenni az eredet. A nemek és generációk különbségét nem (el)ismerve, maga akarja tehát írni a szöveget. A „szeplőtelen fogantatás”, az „én vagyok a saját szülőm” preödipális vágyával maga akarja létrehozni az alapító diskurzust. Ezen vágytól vezéreltetve Jung, Adler, Horney és mások új komplexusokat próbáltak leírni az Ödipusz- és kasztrációs komplexus helyett; Melanie Klein egy másik idői és strukturális dimenzióban, az első, preödipális években helyezte el ezeket, Otto Rank pedig még korábbra, a születés idejére tette eredetüket. Freud válasza az új diskurzusalapítási kísérletekre kategorikus, szinte elmentmondást nem tűrő: „...a kasztrációs komplexumról szóló tanítás tovább alakult. Kifejtették, hogy a csecsemő kasztrációnak érzi az anyamell mindenkori visszavonását, azaz úgy érzi, hogy egy fontos és jogosan birtokolt testrészt veszít el, hogy a széklet rendszeres ürítését sem tarthatja másnak, sőt, hogy a születés mint elszakadás az anyától, akivel eddigelé egy volt, minden kasztráció ősképe. Elismerve, hogy mindezek a komplexum gyökereit képezik, mégis azt a követelményt állítottam fel, hogy a kasztrációs komplexum elnevezést azokra a rezdülésekre és hatásokra korlátozzuk, melyek a pénisz elvesztésével kapcsolatosak.”¹⁹

Az Ödipusz-komplexus, amely, mint láttuk, már az alapító szövegen belül is a „visszatérési aktus” kiemelkedő reprezentánsa volt, már megjelenése pillanatában – s nyugodtan mondhatjuk, azóta is, folyamatosan – újabb és újabb visszatérések energiáját szolgáltatta. Freudnak a komplexus individuális fejlődésben betöltött szerepével kapcsolatos szavai akár a pszichoanalízis egész történetére is vonatkoztathatók: „Az

¹⁸ Vö. Simon, id. mű

¹⁹ Sigmund Freud: Egy ötéves fiú fóbiájának analízise. „A kis Hans”. In: Sigmund Freud: *A Patkányember. Négy klinikai esettanulmány*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1999. 133. 4. lábjegyzet

Ödipusz-komplexus azonban oly jelentős dolog, hogy nem maradhat következmények nélkül az a mód, ahogy valaki rabjául esett, majd megszabadult tőle.²⁰ A „következmények” közismertek a pszichoanalitikus mozgalom és elmélet fejlődésének vonatkozásában. Ezek egyik terméke, hogy a „visszatérések” következtében tovább bővült – és összetettségének, komplexitásának egy bizonyos pontján túl egyre halványult is az Ödipusz-komplexus. A negatív Ödipusz-komplexus, valamint a női szexualitás és fejlődés, továbbá a preödipális szakasz mint összetett és strukturált stádium elismerésének és beemelésének következtében a koncepció olyan gazdaggá vált, hogy kezdte elveszíteni komplexus jellegét s minden fejlődési és pszichopatológiai jelenség ekvivalensévé vált. Ebből a „vesztéséből” adódóan azonban új értelmezési lehetőségek is nyíltak az ödipális problémákkal kapcsolatosan.

Az Ödipusz-komplexus megoldásának hiánya ugyanis nem csupán azt jelentheti, hogy a korai tárgykapcsolatokat nem adja fel és nem cseréli érettebbekre a személy, hanem azt is, hogy a primer identifikációk, az elsődleges narcizmus közvetlen leszármazottai nem alakultak át és nem helyettesítődtek felettes-én identifikációkkal.²¹ Ezekben az esetekben olyan realitásformák jönnek létre, ahol nincs határozott elkülönülés a szubjektum és a tárgyak között – nincs határ, illetve a határ maga az üres közép. Ez az állapot, melyet – számos szerző szerint – leginkább talán a narcisztikus és borderline kórképekben mutatja meg önmagát, az utóbbi évtizedekben került a pszichoanalitikus érdeklődés középpontjába. Amint arról már a korábbiakban is szóltam, sokan ezt azzal magyarázzák, hogy ma jobban előtérben vannak, kevésbé elfojtottak (mind a páciensek mind pedig az analitikusok által!) az „archaikus” folyamatok. Itt természetesen ismét felmerül a kérdés: miért kerültek felszínre az utóbbi években ezek a problémák? Továbbá, hogy nem rejt-e csapdát az a feltételezés, hogy ezek a jelen kor (tudattalan) konfliktusainak leképeződései? Nem lehetséges, hogy mindig is ott rejtőztek a pszichoanalitikus diskurzusban, méghozzá nem másutt, mint éppen az ödipális kérdések töréseiben, repedéseiben? Ezen kérdések végiggondolását segítő érdemes röviden kitérni a kasztrációs komplexussal kapcsolatos jelenlegi álláspontra.

²⁰ Sigmund Freud: A nemek közötti anatómiai különbségek néhány következménye. In: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 202.

²¹ Loewald, Hans W.: The Waning of the Oedipus Complex. *Journal of the American Psychoanalytic Association.*, 1979, 27:751–775

Az 1920-as évek lezáratlan, de mégis sorsdöntő Freud–Jones-vitája óta eltelt évtizedek során az az álláspont alakult ki, hogy a kasztrációs szorongás egyaránt jellemző mindkét nemre, s – az eredetnél sokkal általánosabb értelemben – a tökéletlenség, az emberi korlátok elfogadásával kapcsolatos nehézségek szimbóluma. Az onnipotenciába vetett hit elvesztését (feladását) jelenti, azét a hitét, mely szerint a gyermek mindent birtokol, így az anya kizárólagos szeretetét is. Ily módon tehát integrálja és a túlélést segítve szervezi azokat a – gyakran pszichotikus színezetű – primitív szorongásokat, amelyeket az identitásvesztés és megsemmisülés fenyegetése hív elő. A „csomópont” és „töréspont” legfőbb reprezentánsa tehát.

Mindezt azért kellett felidézni, hogy igazolva lássuk, a kasztrációs (és Ödipusz-) komplexus olyan határnak tekinthető, melynek stabilitásával és az általa elválasztott – vagy egyesített – jelenségek természetével kapcsolatos álláspontok egymásnak feszülése hozza létre a fentiekben említett pszichoanalitikus vitákat és a koncepciók változásait. Ezen a ponton pedig visszatértünk ahhoz az alapkérdéshez, amely többször felmerült a jelen tanulmányban és számtalanszor a pszichoanalízis története során: létezik-e hierarchikus rétegzettség a lelki jelenségeknek, és ha igen, a „mélyebben” fekvő egyben „súlyosabbat” is jelent-e? Nem arról van-e szó inkább, hogy a normalitás standardjai – részben épp a pszichoanalízis hatására – állandó változásban vannak és ebből adódóan képlékenyek a lelki működésekre alkalmazott archaikus *versus* fejlett, éretlen *versus* érett, pszichotikus *versus* neurotikus dichotómiák is? Természetesen ez magával hoz általánosabb, „nagyobb” kérdéseket is, jelesül, hogy a belső, szubjektív és külső, objektív világ között húzódnó „realitáshatár” hol helyezkedik el. Amint azt Freud is megfogalmazta, éppen *Az Ödipusz-komplexus eltűnése* című tanulmányában: „Nem látok okot arra, miért ne neveznénk »elfojtásnak« az én elfordulását az Ödipusz-komplexustól; igaz, a későbbi elfojtások többnyire az éppen itt kialakuló felettes-én tevékeny részvételével jönnek létre. Ám a most leírt folyamat több, mint elfojtás, eszményi esetben egyenértékű a komplexus megsemmisítésével és megszüntetésével. Kézenfekvő feltételezni, hogy itt a normális és patológiás közötti sohasem egészen éles határvonallal kerülünk szembe.”²²

²² Sigmund Freud: *Az Ödipusz-komplexus eltűnése*. In: Sigmund Freud: *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 190. Kiemelés tőlem, Cs.M.

A (normalitás és a patológia közötti) határ problémája bújik meg tehát a törésekben, repedésekben. Ez hozza létre a hiányt, ami nem hagy bennünket nyugodni, és ezért kérdezzük meg újra: hol keletkezik a betegség, ki „csinálja” a tünetet? Ezt kérdezte magától Freud is, majd megalkotta a csábításelméletet. Ezt kérdezte a korabeli, a kétségesítés aktusától szorongó orvostudomány is, és Freud ekkor visszavonta a csábításelméletet. Majd ezután következett az újabb kérdés: mi rejtőzik a (terápiás) narratívum, a pszichoanalitikus szöveg mögött? Az „igazság”, vagy újabb szövegek, s azok mögött is újabbak, amelyek soha nem érik el, legfeljebb csak közelíteni tudják a vágyott, talán az üres középben elhelyezkedő igazságot?

Kimondva-kimondatlanul ezeket a kérdéseket tették fel a mestertől elforduló és a történetet újraírni kívánó Freud-hívek, és talán André Green is, amikor eljátszott a gondolattal, majd nyitva hagyta a kérdést: mi lenne, ha Freud most fedezné fel a pszichoanalízist? A kérdésben az eredethez való visszatérés igénye mellett ott feszül egy másik vágy is: szükségünk lenne egy új diskurzusra. Olyanra, amely megnyugtató választ ad a jelen kor szorongató kérdéseire, sőt minden kérdésünkre. Igaz, a „felbecsülhetetlen értékű régiség” valóban hihetetlenül gazdag csillogással áraszt el bennünket immáron több mint száz éve. Ragyogása azonban bevilágított a repedésekbe is. Be, egészen az üres középig, melynek igézete, mert félelmetes is, olykor eltávolodásra késztet, de mégis fogva tart és újabb visszatérésekre csábít bennünket.

Journal of European Psychoanalysis

Humanities, Philosophy, Psychotherapies

No. 10-11

2000

www.psychomedia.it/jep

Contributions to Estates General of Psychoanalysis Paris, July 8-11, 2000

Roudinesco: *State of Psychoanalysis Worldwide*

Major: *"Desistential" Psychoanalysis*

Rousseau-Dujardin: *Alliances?*

Cohen & Varela: *Facing up to the Embarrassment*

Presentations at EG by **Diego Napolitani, Peter Hildebrand, Sergio Benvenuto**

Commentaries on EG by **Sergio Benvenuto, Catherina Koltai,
Giorgio Landoni, Diego Napolitani**

Femininity

Vegetti Finzi: *Body-Machine and Feminine Subjectivity*

Cupelloni: *Anna Freud and her Father*

Review

Shuli Barzilai: *Lacan and the Matter of Origins*

Subscription: Three issues...\$ 12.00 - £ 11.00

Address all subscriptions and requests (in dollars and in pounds) to:
Stephen Cornell, 47 Bowring Green - South Oxhey - Herts WD1 6UP - UK
e-mail: stephen.cornell@virgin.net

IL MONDO 3 EDIZIONI